

Elnarə HÜSEYNOIZI (ƏMİRLİ)

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

AMEA Folklor İnstitutu

E-mail:elnara.amirli@mail.ru

elnaramirli@gmail.com

Orcid: /0000-0002-9050-9139

<https://doi.org/10.59849/2309-7949.2023.2.99>

**AZƏRBAYCAN NƏŞRLƏRİNDƏ QONDARMA VƏ
SAXTALAŞDIRILMIŞ MƏTNLƏR
(ƏFSANƏ ÖRNƏKLƏRİ ƏSASINDA)**

Açar sözlər: şifahi örnəklər, qondarma süjetlər, əfsanə fondu, əfsanə süjetləri, motiv, personaj, yad ünsürlər

SUMMARY

**FAKE AND FALSIFIED TEXTS IN AZERBAIJAN PUBLICATIONS
(BASED ON EXAMPLES OF LEGENDS)**

One of the key issues in the systematization of Azerbaijan legends is the study of fake texts. In order to create a true picture of the legend fund of the Azerbaijan people, the catalog should include only traditional texts. There are a lot of fake and changed texts in Azerbaijan publications. To discover these texts, we must learn traditional plots, firstly. To get acquainted with the traditional legend plots of Azerbaijan folklore, we turned to some of the collections from the series "Karabakh - Folklore is a History" by the Institute of Folklore of ANAS, "Azerbaijan mythological texts" by A.Ajalov. There are many legends among the oral examples collected from various regions of Azerbaijan in these sources. Studying the traditional plots of these texts among publications allows us to recognize fake texts. M.Ergin's book "The motive of turning stone in Legends of the Turkic World" (volume II) is also useful in terms of familiarity with the common plots of the Turkic world. This is because common legend plots can help us to recognize fake plots.

The main indication that the text is a product of people's consciousness is the plot. If the plot is traditional - that is, characteristic of other legends, then it exists. Last but not least, one of these criteria is an variability. Note that many of the texts we encounter in the sources do not have a variant. This means that the plots of these texts are alien to our folklore tradition. The Azerbaijan oral tradition has its own plots and there are hundreds of legends built on these traditional plots. Fake plots do not follow our tradition, and so these plots cannot be varied within the tradition. If the text is not in the tradition, it is fake. What is traditional plot? We can explain this issue so: traditional plots is also reflected in other texts of the tradition.

Keywords: oral examples, fake plots, fund of legends, legend plots, motive, character, strange elements

РЕЗЮМЕ

**ФАЛЬШИВЫЕ И ПОДДЕЛЬНЫЕ ТЕКСТЫ В АЗЕРБАЙДЖАНСКИХ
ИЗДАНИЯХ (НА ОСНОВЕ ОБРАЗЦОВ ЛЕГЕНД)**

Одним из ключевых вопросов систематизации азербайджанских легенд является изучение фальшивых и поддельных текстов. Для того чтобы создать истинную картину фонда

легенд азербайджанского народа, в каталог мы должны включить только традиционные тексты. В азербайджанских изданиях много фальшивых и измененных текстов. Чтобы раскрыть поддельность этих текстов, мы должны сначала изучить традиционные сюжеты. Мы обратились к некоторым коллекциям из серии «Карабах: фольклор – это история» Института Фольклора НАНА, в том числе «Азербайджанские мифологические тексты» А.Аджалова, для того чтобы познакомиться с традиционными сюжетами легенды азербайджанского фольклора. Среди образцов устной традиции, собранных в разных регионах Азербайджана имеются много легенд. Изучение традиционных сюжетов этих текстов среди публикаций позволяет распознать поддельных текстов. Книга «Мотив превращения в камень в легендах тюркского мира» М.Эргуна (том II) также эффективный ресурс с точки зрения распознавания фальшивых сюжетов. Распространенные сюжеты легенды могут помочь нам распознать поддельные сюжеты.

Главным признаком, показывающим принадлежность текста сознанию нации, является сюжет. Если сюжет традиционный – то есть характерный для других легенд, то он существует. Наконец, одним из таких критериев является вариативность. Обратите внимание, что многие тексты, с которыми мы встречаемся в источниках, не имеют варианта. Это означает, что сюжеты этих текстов является не нашей фольклорной традиции. У азербайджанской устной традиции есть свои сюжеты, и на этих традиционных сюжетах построены сотни легенд. По причине того, что фальшивые сюжеты не существуют в нашей традиции и как следует, лишены вариативности. Как можно познать традиционный сюжет? Если сюжет не существует в устной традиции, это фальшивый сюжет. Мы можем объяснить эту проблему так: традиционные сюжеты также отражены в других текстах устной традиции.

Ключевые слова: устные образцы, фальшивые и поддельные сюжеты, фонд легенд, сюжеты легенд, мотив, персонаж, чужие элементы

Azərbaycan əfsanələrinin sistemləşdirilməsi işində əsas məsələlərdən biri də qondarma mətnlərin üzə çıxarılmasıdır. Azərbaycan xalqının əfsanə fondunun doğru mənzərəsini yaratmaq üçün göstəriciyə yalnız həqiqi mətnlər daxil edilməlidir. Təəssüfedicidir ki, Azərbaycan nəşrlərində çox sayda qondarma və saxtalaşdırılmış mətnlər mövcuddur. Bu mətnləri aşkar etmək üçün əvvəlcə ənənəvi süjetləri öyrənmək lazımdır. Azərbaycan folklorundakı ənənəvi süjetlərlə tanış olmaq üçün araşdırmanın ilk mərhələsində “A.Acalovun “Azərbaycan mifoloji mətnləri”, AMEA Folklor İnstitutunun nəşr etdirdiyi “Qarabağ: folklor da bir tarixdir” seriyasından olan nəşrlər, AFA seriyasından olan bəzi toplulara müraciət etdik. Göstərilən mənbələrdə Azərbaycanın müxtəlif bölgələrindən toplanmış şifahi nümunələr arasında xeyli əfsanə vardır. Bu mətnlərin ənənəyə məxsus qəlib süjetləri ilə tanış olmaq bizə digər nəşrlərdəki qondarma mətnləri tanımaq imkanı verir. M.Ergunun “Türk dünyası əfsanələrində daş kəsilmə motivi” kitabının II cildi də türk dünyasına xas ortaq ənənəvi süjetlərlə tanış olmaq baxımından səmərəlidir. Çünki qondarma süjetləri tanımaq üçün müxtəlif türk xalqlarına xas ortaq süjetlər də yardımçı ola bilər.

Mətnin xalq şüurunun məhsulu olmasının əsas göstəricisi süjetdir. Əgər süjet ənənəvidirsə, yəni başqa əfsanələr üçün də xasdırsa, deməli, mövcuddur. Ən nəhayət, belə kriteriyalardan biri də variantlılıqdır. Qeyd edək ki, mənbələrdə qar-

şılaşdığımız bir çox mətnlərin variantı yoxdur. Demək ki, bu mətnlərə aid süjetlər bizim folklor ənənəsində yoxdur. Azərbaycan şifahi ənənəsinin özünəməxsus süjetləri vardır və həmçinin bu ənənəvi süjetlər üzərində qurulmuş yüzlərlə əfsanə vardır. Qondarma süjetlər bizim ənənədə olmadığı üçün ənənəyə hopmur, eyni zamanda variantlaşmaq xüsusiyyətindən məhrumdur. Folklor mətninin saxtılığı ənənəvi olmaması ilə ölçülür. O şey ki ənənəvidir, başqa mətnlərdə də özünü göstərəcək.

Dünya folklorşünaslığında da folklorun saxtalaşdırılması problemi aktualdır. R.Dorson folklor nəşrlərinin kommersiya məqsədlərinə qurban verilməsini, bunun nəticəsində isə təmiz mətnlərə xeyli sayda saxta mətnlərin qarışdırılmasını “feyklər” adlandırır [12, s.284]. R.Dorson J.Stevensin 1925-ci ildə şifahi nüsxə kimi tanıtdığı “Paul Bunyan” kitabını sifarişlə nəşr olunmuş “suni məhsul” adlandırır. Araşdırıcı bu kitabı “xalqı yanlış yönləndirən və qamçılayan” bir mənbə kimi qiymətləndirir [15, s.8; s.77]. Tədqiqatçı həmçinin qeyd edir ki, folklorşünas “feyklərşünasa” çevrilməmək üçün iqtisadi vəziyyət və həqiqət arasında seçim etməlidir. İqtisadi vəziyyətə üstünlük verilməsi və sifarişli yaradıcılıq etnik ənənəyə yad, bayağı süjetlərin və mətnlərin uydurulması ilə nəticələnir. A.Dandes tədqiqatlarında da saxtalaşdırma məsələsinə münasibətini ifadə etmiş, R.Dorsonun fikrini təsdiqləmişdir [14]. Bununla yanaşı, C.Kokyar da “Avropada folklorşünaslığın tarixi” kitabında şifahi nüsxələrin saxtalaşdırılmasından bəhs etmişdir (13). Müxtəlif zamanlarda Azərbaycan folklorşünaslığında R.Qafarlı [10, s.261], Ə.Əsgər [9, s.267] öz tədqiqatlarında bu məsələyə münasibətlərini bildirmişlər. Çox təəssüflə bildiririk ki, bu gün Azərbaycan nəşrlərində belə mətnlər var, bu mətnlərin dövrüyyəyə buraxılması xalqın milli mədəniyyəti və özünüdərkini üçün ciddi zərərdir.

Azərbaycan əfsanələri üzərində aparılan araşdırma ilə belə nəticəyə gəlirik ki, qarşıya çıxan saxta mətnləri aşağıdakı kimi təsnif etmək olar:

Qondarma mətnlər; Ənənəvi süjetlərə yad ünsürlərin calanması ilə saxtalaşdırılmış mətnlər

Azərbaycan əfsanələrinin sayı onları təmsil edən süjetlərin sayından qat-qat artıqdır. Bunun səbəbi odur ki, çoxsaylı əfsanələr bir süjet əsasında yaranır. Buradan bəlli olur ki, Azərbaycan xalq təfəkküründə olan süjetlər kəmiyyət etibarilə hədudsuz deyil və ya məhduddur. Biz Azərbaycan əfsanə süjetlərini, motivlərini və personajlarını dərhal tanıyıırıq. Çünki bu süjet, bu motiv, bu personaj başqa əfsanələrdə də qarşımıza çıxır. Biz təkrar olunan bu ünsürlərin toplusuna folklor ənənəsi, dar mənada əfsanə ənənəsi deyirik. Azərbaycan folklor ənənəsinə xas olan hər şey bizə məxsusdur. Bu ənənəyə yad olan hər hansı ünsür Azərbaycan xalq təfəkkürünə yaddır. Əfsanə janrının tələblərini də nəzərə alsaq, folklorumuza yamanmış hər hansı ünsürü tapıb üzə çıxarmaq heç də çətinlik törətməz.

Qondarma süjetlər. Ənənəvi süjetlərlə müqayisə edərək aşkar etdiyimiz qondarma süjetlər aşağıdakı xüsusiyyətlərinə görə diqqəti cəlb edir:

1. *Məntiqsizlik və bayağılıqla müşayiət olunan qondarma süjetlər* (təsvir olunan hadisələrin məntiqsiz və bayağı sıralanması): “Baldırqanlı” adlanan mətndə bir gəlinin əkiz oğlunu qartalın aparmasından söz açılır. “Gəlin oğlanlarını xilas etmək üçün qartalın arxasınca qaçır. Çöl də tikanlı olduğu üçün baldırları qan olur. Qadın susuzluqdan yandığı üçün gözüünün suyunu içir. Allah ona bulaq yetirir. Qadının baldırı qanlı olur, qeybdən səs gəlir: “baldırı qanlı!”. Bu hadisədən sonra bulağın adı belə qalır. Əfsanənin dil-üslub xüsusiyyətləri də mətnin saxtallığını göstərir. “Gəzməyə, sərin su içməyə, təbiəti seyrə Baldırqanlıya gəlin. Gül-çiçəyin ətrindən insanı məst edən Baldırqanlı neçə-neçə əsrlər yola salmış, ancaq öz tərəvətini itirməmişdir. Xalq bu füsunkar gözəlliyi əfsanələrə çevirmiş, öz yaddaşında qoruya-qoruya bizə gətirib çatdırmışdır” [5, s.120]. “Sukul dev” mətində Arpagülünün yaranışı təsvir olunur. Mətnin saxta olduğunu başa düşmək heç də çətin deyil. Qeyd olunur ki, kənddən yeddi gözəli tələb edən dev kəndin camaatını yeganə su mənbəyini qurudacağı ilə hədələyir. Daha sonra kənd camaatı qızları vermədiyinə görə dev hirsələnib “suyu geri əndərir” [5, s.63]. Halbuki, az əvvəl dev insanları suyu qurudacağı ilə hədələmişdi. Hadisələr sırası məntiqsizdir. Mətnin saxtallığı, ənənəyə zidd olması həm də bayağı şəkildə motivləşmədə özünü göstərir. “Sudur-budur” mətində susuzluqdan ölüm ayağında olan qıza qardaşının su əvəzinə göbələk gətirməsi heç bir məntiqə sığmır. Qızın “sudur” deyib soruşması, oğlan “budur” deyib cavab verməsi isə gülüş doğurur [5, s.97]. “Quşoğlu” mətində insan qartalın oğlu kimi təsvir olunur. Guya ovçu qartalı vuranda uşaq ona atasını vurduğuna görə düşmən kəsilir. Sonra oğlan ovçuya bu sirri heç kimə açmamağı tapşırır. Ovçu uşağın qartalın oğlu olması sirrini açanda oğlan yoxa çıxır. Ancaq deyir ki, hər gün “o təpənin başına qonacam, bilin ki, o mənəm”. Quşoğlunun qonduğu qaya Quş qayası adlanır. Burada etiologiya var, ancaq saxtalaşdırılmış etiologiyadır. Qartalın oğlunun insan olması məntiqə uyğun deyil. Bundan başqa, hadisələr zənciri məntiqli deyildir [5, s.52]. Möcüzə baş verməsi ilə hər hansı məkanın yaranması ənənəvi əfsanə süjetlərinə uyğun olsa da, bütövlükdə mətnlərin ənənədən gəlməsi şübhə doğurur.

Bu qrupa daxil etdiyimiz bəzi mətnlərə nağıl elementləri əlavə olunmuşdur. “Bəzircan qayası” mətində deyilir: “Biri varıydı, biri yoxuydu. Allahın bəndəsi çoxuydu. Çox qədim zamannarda göylərə baş çəkən şiş dağların arxasında bir təpəgöz varıydı” [3, s.140]. Qeyd edək ki, mətnin uydurulmasında “Dədə Qorqud” dastanının təsiri açıq-aşkar özünü büruzə verir. Nağıl ünsürlərinin əlavə olunduğu “Ağ dağ, qara dağ” mətində deyilir ki, “Ağ dağda ağ sürülər, Qara dağda qara sürülər otlayarmış. Qara qoç ona meydan oxuyan ağ qoçla döyüşür. Qara qoç qaranlıq dünyaya getdi. Ağ qoç kömək edib çıxartdı. Qara qoçdan törəyənlər qaranlıq dünya ilə əlləşir, ağ qoç isə onları xilas edir” [3, s.137]. Mətn məntiqsiz şəkildə uydurulmuşdur, qoçların döyüş səbəbi məlum deyil. Həmçinin mətndən heç bir

nəticə çıxmır. “Qırxbulaq” mətninə görə, varlı bir ağanın hər şeyi var imiş, övladı yox imiş. Bir qocanın məsləhəti ilə qırx gün heyvan kəsib kasıblara paylayır, ürəyini özü ilə arvadı yeyir. Övladı olur, böyüyüb evlənir. Mətn uzun bir dövrü əhatə edir. Uşağın doğulmasından böyüməsinə kimi bütün hadisələr təfərrüatı ilə təsvir olunur. “Qırx gün toy çaldırıldı. Toya qırx yerdən adam çağırırdı” formulları mətndə nağıl ünsürlərinin mövcud olduğunu göstərir [3, s.139]. Uydurulmuş “Qadınlar haqqında əfsanə” də nağıla bənzəyir. Övladı olmayan bir ər-arvada bir nürani qoca gəlib alma verir, onların övladı olur. Sonra o böyüyür, onun da övladı olur [3, s.177]. Mətnə heç bir əfsanə elementinə rast gəlinmir, eyni zamanda bayağı ünsürlərlə zəngindir.

Qondarılmış bəzi süjetlərə inandırıcılıq yaratmaq məqsədi ilə ənənəvi motivlər daxil edilmişdir. Ancaq süjetin gedışı onun tamamilə saxta olduğunu göstərir. “Pərvanə əfsanəsi”ndə bayağı bir təsvirlə qarşılaşırıq: “Qızın atası oğlanı düşmən tayfadan od gətirməyə göndərir. Düşmən tayfa Yanardağda yaşayır. “Oğlan gözdən yayına-yayına Yanardağa gəlib çatır. Odu götürəndə onu görüb tanıyırlar.... Vəziyyətin çıxılmaz olduğunu görən oğlan özünü odlayıb irəli atılır. Hamı heyrlənib ona yol verir. Oğlan yana-yana öz obalarına çatır. Son nəfəsdə sevgilisinin ocağına yığılıb ocağı yandırır. Ocaqlar yansa da, oğlan həlak olur” [6, s.222]. Qondarılmış süjetə “od gətirmə” motivinin daxil edilməsi “gözdən pərdə asmaq” – ənənəvilik təəssüratı yaratmaq məqsədi daşıyır. Bu qondarma mətnin süjeti iki gəncin uğursuz sevgisindən bəhs edən ənənəvi əfsanə süjetindən fərqlidir və ondakı xüsusiyyətlər başqa əfsanələrə xas deyil. Bu səbəbdən də Azərbaycan əfsanə fonduna daxil edilə bilmir.

Bu əlamətləri daşıyan bir çox mətnlərdə həmçinin məntiqsiz fikirlərlə qarşılaşırıq. “Yasəmən” mətnində iki qardaş bir qızı sevir. Böyük qardaş qızla evlənir. Kiçik qardaş böyük qardaşını öldürür ki, onun arvadına sahib olsun. Qadın Allaha dua edib gülə çevrilir. Sübh tezdən gülə çevrildiyini görüb sevinir və deyir: “Əmin oldum” [3, s.185]. Gəlinin nəyə əmin olduğu məlum deyil, məzmunun “yasəmən” adına zorla bənzədilməsi açıq-aşkar özünü göstərir. Həmçinin insanın gülə çevrildikdən sonra danışa bilməsi inandırıcılığı pozur. Adətən, insan danışır, hər hansı səbəbdən çevrilməsini istəyir. Bu mətnə isə çevrilmə aktından sonra insan kimi danışmaq mətnin saxtılığına ortaya qoyur.

Qondarma süjetlərdən danışarkən əfsanə adı ilə nəşr olunan Aldədə haqqındakı mətnləri xüsusilə qeyd etmək lazımdır. Aldədə ilə bağlı bir sıra mətnlərdə bayağı möcüzələr təsvir olunur. “Aldədə əfsanəsi”ndə Aldədən möcüzələr icad etməsi, amma odda yanmaması [6, s.139], “Nəqşi-nigar”mətnində “Qoroğlunun gözündən düşən su və qan”ın Nigara dərman olub, xilas etməsi” [6, s.145] belə bayağı təsvirlərdəndir. Koroğlu dastanının təsiri ilə uydurulan digər mətn “İldırım qılınc”dır [6, s.144]. Bu mətnə də Qoroğlunun qeyri-adi möcüzələri təsvir olu-

nur. “Atanın od nəfəsi” mətnində isə yenə Aldədənənin ağzından od püskürməsi ilə oğlu Qoroğlunu xilas etməsi [6, s.146], “Odlu məzar” mətnində Aldədənənin hətta dünyadan köçəndən sonra da möcüzəyə sahib olması – qəbrinin od püskürməsi təsvir olunur [6, s.147].

Aldədəyə həsr olunmuş mətnlərin qondarma olması ilə bağlı gəldiyimiz qənaət Aldədənənin həyatda mövcud olmaması demək deyil. Sadəcə olaraq Aldədənənin bu mətnlərdə danışılan möcüzələri olmamışdır. Həmçinin bu mətnlərdə adı keçən ərəb xəlifəsinin Aldədə ilə düşmən münasibəti, Aldədənənin itən oğlunu boz qurdun böyütməsi də uydurulmuşdur. Daha sonra tapılan oğlanın söylədiyi “tapdalanan torpağımızın, oxlanan, qılınclanan igidlərimizin, al yanaqları solan analarımızın, bacılarımızın, nəğməli bulaqlarımızın, ətri sovuşmuş güllərimizin-çiçəklərimizin qisasını düşməndə qoymaram. Odlar ölkəsinin atəşinə and içərəm ki, qoymaram!” kimi fikirləri [6, s.142] sovet ideologiyasının “saxta vətənpərvərlik”, “sözdə vətənpərvərlik” tələblərindən biri idi. Qeyd edək ki, “Aldədə” ilə bağlı mətnlərə xas süjetlərin variantları yoxdur.

2. *Saxta personajların iştirakı ilə qondarılan süjetlər*: bir qrup saxta mətnlərdə personajların adının türkləşdirilməsi məsələsi ilə qarşılaşırıq. Belə qondarma əfsanələrdən biri də “Uğuz qəbri”dir. Mətnə Göyçə gölünün sahilində böyük bir qəbrin etiologiyası haqqında məlumat verilir. Ömür baba adlı bir oğuzdan bəhs olunur. Mətnə görə, Ömür baba tayfasında paxıllığın, kin-küdurətin artdığını görüb, özünə qəbir qazıb “ayağının birini qəbrə, o birini isə çölə qoyuf uzanır və el-obasına deyir: “Ey Uğuzlar, siz çox pak və ləyaqətlisiniz. Çalır-oxuyar, deyif-gülər, hönkürüf ağlayardınız... Birriyimiz pozuldu. Bir-birinizə qənim kəsildiniz... Mən sizi əbədi tərək etmiyəjəm. Yerimi bu uca dağın başında salıf sizə göz qoyajam” [3, s.134]. Mətnin məzmununun müasirliyi, variantının olmaması və dil-üslub göstəriciləri onun saxta olduğunu ortaya qoyur. “Xor-xor” mətnində isə Uğuz elinin Ayxan adlı ağsaqqalından bəhs olunur. Onun xalqına etdiyi bayağı müraciət mətnin saxtallığını bir daha açıq-aşkar sübut edir [3, s.136]. Ə.Əsgərin bu məsələ ilə bağlı gəldiyi qənaət də fikrimizi təsdiqləyir: “Folklor toplularında, ayrı-ayrı kitab və jurnallarda çap olunmuş mətnlər içərisində bəzən oğuzlar haqqında mətnlərə təsadüf olunur. Bu mətnlərdə Oğuznamədən gələn ad və ifadələrdən gen-bol istifadə olunur. Qeyd edək ki, belə mətnlər, şəksiz-şübhəsiz saxta, yaxud qondarma mətnlərdir və onların şifahi ənənə ilə heç bir əlaqəsi yoxdur” [9, s.267].

Bildiyimiz kimi, sadə xalqın şüurunda etnik və siyasi anlamı ilə “Azərbaycan” anlayışı, etnoqonik miflər – “qurddan doğulma” motivi mövcud deyildir, həmçinin haqqında danışılan xüsusiyyətlərə yalnız aşağıdakı mətnlərdə təsadüf olunur. Əfsanə adı ilə nəşr olunmuş bir mətnə görə, bir ailənin uşağı olmur, qeybdən işıq gəlib onun qoynuna girəndən sonra qadının uşağı olur. Ər-arvad onlara övlad verdiyinə görə Tanrıya şükür edirlər. Oğlanlarının adını Azərbaycan qoyurlar

[3, s.164]. Məzmunu ənənəvi olmayan “Qurtdar məhləsi” mətnində isə deyilir ki, bir canavar kimsəsiz bir uşağı aparır, böyüdür. Uşaq böyüyüb pəhləvan olur [7, s.43]. Qədim türklərə xas olan bu etnoqonik əfsanənin bu günə qədər xalq arasında yaşaması şübhə doğurur. Belə ki, bu süjetlərin variantları olmadığı üçün belə qənaətə gəlmək olar ki, bu mətnlər şübhəlidir, uydurulmuşdur.

3. *Toponimlər əsasında uydurulan süjetlər*: bir qrup mətnlər var ki, onlar hər hansı məkan adlarına uyğun olaraq qondarılmışdır. Bu mətnlərdə yaranış prosesi uydurulmuşdur. “Şamaxı” mətninə görə, düşmənlər hücum edib Şam adlı oğlanın atını baltalayrlar. Şam ora gəlib düşmənlərin hamısını öldürür. Düşmən dəstənin başçısı da onu vurur. Şam can verəndə ana gəlib qışqırır “Şam, ax, oy”. Ana da, oğul da ölür. Hər ikisini dəfn edirlər. Onların qəbirlərindən də bu səslər eşidilir [1, s.56]. Mətnə etioloji izahın ada uyğun uydurulması göz önündədir. “Mincivan bulağı və Tərtər çayı” mətnində “min igid cavan susuz bir kənddə dərəni qazırlar və burdan bulaq çıxır. Camaat həmin yeri Mincivan bulağı adlandırırlar” [6, s.64]. “Sumqayıt [1, s.93] “Siyah zənən” [6, s.32], [11, s.56], “Tərtər çayı” [8, s.207] mətnlərində də eyni problemə rast gəlirik. Yaranışın primitiv, bayağı izahı mətnlərin saxta olmasından xəbər verir. Həmçinin bu süjetlərin variantları yoxdur.

Saxtalaşdırılmış süjetlər (ənənəvi süjetlərə yad ünsürlərin calanması ilə)

Bir qrup mətnlərdə saxtalaşdırılma ənənədə mövcud olan süjetlərə yad ünsürlərin calanması ilə aparılmışdır. Ənənəyə xas süjetləri tanımaq həm də bu süjetlərin hansı şəkildə saxtalaşdırıldığını aşkar etməyə imkan verir. Bu mətnləri saxtalaşdırma üsullarına görə aşağıdakı kimi təsnif etmək mümkündür:

1. *Çevrilmənin xarakterinin saxtalaşdırılması*: Əfsanə süjetləri özünəməxsus çevrilmə xüsusiyyətlərinə malik olur. Çevrilən varlıq, çevrilmə vəziyyəti, çevrilmənin səbəbləri və nəticəsi məntiqli şəkildə bir-biri ilə əlaqədardır. Saxtalaşdırılmış əfsanələr isə bu kimi əlamətlərdən uzaqlaşdırılmışdır. Bu qəbildən olan “Kəmənd qaya” əfsanəsində ənənəvi süjetə yad elementlərin calanması ilə qarşılaşırıq. Əfsanəyə görə, varlı kişinin qızı kasıb oğlanı sevir. Atasız razı olmadığına görə qız oğlana qoşulub qaçır. Atanın dəstəsi yaxınlaşıb oğlanın boynuna kəmənd atırlar. Qız xilas olmaq üçün Allaha yalvarır, ətrafda nə varsa, daşa dönmür [3, s.138]. Əfsanələrdə, adətən, daşadönmə dilək edənlərə aid olur. Bu əfsanədə ətraf aləmin daşa dönməsi qeyri-ənənəvidir.

2. Dua motivinin saxtalaşdırılması

a) *Duada müraciət obyektinin saxtalaşdırılması*: Əfsanələrə xas olmayan motivlərin calanması bir çox mətnlərdə duada müraciət olunan varlığın ənənəyə zidd şəkildə dəyişdirilməsi ilə özünü göstərir. Ənənəvi örnəklərdə çarəsiz vəziyyətdə qalanların ümid yeri, müraciət ünvanı Allahdır. “Ana daş” əfsanəsində müraciət ünvanı dəyişdirilmişdir. Əfsanədə, ənənəvi süjetdə olduğu kimi, düşmən təqibindən qaçan gəlin xilas olmaq istəyir [4, s.107]. Folklorumuzda çarəsiz qalan

qızların, gəlinlərin Allaha dua edib hər hansı varlığa çevrilməsi haqqında çoxlu sayda əfsanələr vardır. “Gəlin qayası” əfsanəsi də eyni süjet əsasında qurulub. Ancaq başqa əfsanələrdə Allaha, Tanrıya dua edilirsə, burada “Ulu Günəş”ə müraciət olunur. Qeyd edək ki, nə Azərbaycan xalq inanışlarında, nə də başqa əfsanələrdə Günəşdən nicat dilənməsinə təsadüf olunmur. Bundan başqa, xilas olmaq üçün ağaca müraciət də [2, s.91] mövcud deyildir, deməli, bütün bunlar ənənəvi deyil. Bu səbəbdən də motivin saxta olduğunu, tərtibçi qələminə məxsus olduğunu düşünürük. Oxşar hadisə ilə “Çoban və qoyun sürüsü” adlanan mətndə də qarşılaşırıq. Bu mətne görə, çoban Kəpəz dağına yalvarıb su istəyir. “Ancaq çoban andına əməl etmir. O, Kəpəzi aldatmağına sevinərək gülür. Bunu görən Kəpəz dağı hirs-lənir, çobanı öz sürüsü ilə birlikdə həmin bulağın başındaca daşa döndərir” [6, s.265]. Diqqət etsək, bir elementin (müraciət obyektinin) saxtalaşdırılması mətnin sonadək saxtalaşdırılmasını tələb edir.

b) Duaetmə zamanının saxtalaşdırılması: Ənənəvi süjetə görə, personaj çətin vəziyyətə düşəndə dua edib xilas olmaq istəyir. Saxtalaşdırılmış mətnlərdə isə duanın zamanı düzgün ifadə edilmədiyinə görə funksiyası da zədələnmiş olur. “Gül və bülbül” əfsanəsində oğlanın sevgilisinin əsir düşməsi, bir müddət sonra Bülbülün padşahın oğlunun toyuna gəlib Gülnün gəlin olmasını görməsi, Gülnün əlindəki xəncərin Bülbülə sancılması süni şəkildə mətne daxil edilmişdir. Daha sonra deyilir ki, qız xəncəri oğlanın sinəsindən çıxarıb öz ürəyinə soxur və Allaha dua edir. Ənənəvi süjetdə Gül və Bülbül çətin vəziyyətdə Allaha dua edirlər. Burada isə qız həm oğlanı, həm də özünü yaralayandan sonra dua edir. Bununla yanaşı, bu süjet “Gül və bülbül” haqqında mövcud olan əfsanələrin süjetindən fərqlidir və bu baxımdan ənənəvililiyi şübhə doğurur [4, s.114].

3. İnandırıcılığı olmayan – insanlığa zidd ünsürlərin mətne əlavə olunması: Bir qrup mətnlərdə nəinki Azərbaycan etnik şüuruna, hətta insanlığa yad cəhətlər təsvir olunur. Bu xüsusiyyət yad ünsürlərin calandığı “Kor bulaq” mətninə də aiddir. Mətdə deyilir ki, “varlı bir kişi cavan qızı zorla özünə arvad etmək istəyir. Qardaşı bacısını götürüb kənddən qaçır” [5, s.112]. Bu hissəyə qədər saxtalaşdırma ənənəyə uyğun aparılır. Ancaq daha sonra bayağı elementlər mətne daxil olur. Qeyd olunur ki, qardaş-bacı susuzlayırlar. Bacı gözünü ovub suyunu qardaşa içizdirir. Qardaş suyun acı olduğunu görür, işdən xəbər tutur. Sonra Allaha yalvarıb su istəyirlər, bulaq yaranır. Dua ilə bulağın yaranması, gözəl qızların zorla ələ keçirilməsi ənənəvi süjetlərdə vardır. Bayağı əlavələr mətni yararsız vəziyyətə salmışdır.

“Qoşabulaq” mətnində isə məmləkətdən baş alıb gedən iki qardaş susuzlayıb bir-birinin qanını içmək istəyirlər [5, s.123]. İnsan qanı və yaxud göz suyu içmək Azərbaycan etnik təfəkkürünə yaddır. Bundan başqa, anaya qarşı qəddarlıq, hörmətsizlik də bizim xalqımızın ənənəsinə yaddır. “Anadan” mətninə görə, oğul anaya zülm edir, hətta döyür. Tanrı anadan hansı cəzanı verməsini soruşur. Oğul

“Ana, dan!” deyib yalvarır. O vaxtdan oğul anadan quşuna dönür. Quşa dönəndən sonra anasına yalvarıb deyir: “Ana, dan, ana, dan! Nə qədər yalvarırsa, Allah onu bağışlamır” [3, s.164]. Ənənəvi mətnlərdə yalvarış çevrilmə aktından əvvəl baş verir: çevrilən varlıq dua edə və ya danışa bilməz. Burada isə fərqlidir. Bütün bunlar mətnin saxtallığını göstərir. “Xalxallı bulaq” mətnində deyilir: “Günlərin birində böyük qardaş evə gələndə arvadını qardaşı ilə qol-boyun görür. Hirsini boğub özünü görməməzliyə vurur”. Bu hissə mətnin etnik ənənəyə yad olduğunu açıq-aşkar təsdiq edir. Bizim etnik düşüncəyə görə, namusu ləkələnən bir adamın özünü görməməzliyə vurmağı, soyuqqanlı davranması qəbuledilməzdir. Daha sonra qeyd olunur ki, o, arvadını aldadıb onu öldürməyə aparır. Daşla arvadının boğazını kəsəndə qan ətrafa sıçrayır. Yaxınlıqdakı bulaqda ləkəni yumaq istəyəndə bulaq deyir: “bu qanı suyla yumaq olmaz”. Mətn saxta olmaqla yanaşı, etiologiyası yoxdur. Çünki bulaq əvvəldən mövcud idi [5, s.122].

Əfsanə adı ilə nəşr olunmuş bu mətnlərdə də yuxarıda sadalanan xüsusiyyətlər az və ya çox dərəcədə təkrarlanır. Bu səbəbdən də eyni mənbədəki [6] bu mətnlərin də saxta olduğunu düşünürük: “Laçın qayası” [s.16], “Əriyən qaya” [s.17], “Göyözəndə qızıl piyalə” [s.19], “Daş pəhləvan” [s.25], “Sənan dağı” [s.30], “Ağrı dağı” [s.33], “Ana Ağrı dağı, Bala Ağrı dağı” [s.33], “Qırmızı dağda quşların söhbəti” [s.35], “Yanar dağ əfsanəsi” [s.35], “Qoşa qardaş dağı” [s.37], “İncəbel” [s.38], “Ocaq dağı” [s.39], “Xanım tala əfsanəsi” [s.40], “Kürsəngi dağı” [s.40], “Qırxqız” [s.45], “Nəğməli bulaq” [s.1], “Qara at bulağı” [s.54], “Həmzə bulağı” [s.67], “Şəhli güllər içində” [s.74], “Qızboyu çiçəyi” [s.77], “Ağgül və bülbul” [s.78], “Şeşənbülbul çiçəyi” [s.79], “Bənövşə” [s.79], “Köksü qaralan lalə” [s.80], “Lalədə qara xal” [s.81], “Yeddi il solmaz çiçək” [s.81], “Vaqif, Nəsim və Bülbul” [s.87], “Bülbul və gül” [s.88], “Xoruz və Tovuz quşu” [s.94], “Xarı bülbul” [s.99], “Qaranquş əfsanəsi” [s.100], “Göyərçinin ayağı niyə qırmızıdır?” [s.101], “Sarı bülbul əfsanəsi” [s.102], “Gülqədəmin əfsanəsi” [s.132]. “Qızbənovşə bulağı” mətni haqqında da eyni sözləri demək olar [11, s.58].

Saxta və saxtalaşdırılmış mətnlərin əsas xüsusiyyətlərini nümunələr vasitəsilə izah etdik. Qeyd edək ki, bu süjetlərin saxta olduğunu göstərən əsas cəhət isə variantlarının olmamasıdır. Ənənədən gələn mətnlər etnik coğrafiyanın hər tərəfinə yayılır və variantlaşır. Ancaq araşdırma zamanı sözügedən mətnlərin heç bir variantı ilə qarşılaşmadıq.

Müşahidələrimiz nəticəsində belə qənaətə gəldik ki, AFA seriyasından olan Göyçə folkloru, Ağbaba folkloru, İrəvan çuxuru folkloru, Şirvan folkloru, Naxçıvan folkloru, Şəki folkloru, Şəki-Zaqatala folkloru, Quba-Şabran folklor örnəkləri, S.Paşayevin “Azərbaycan xalq əfsanələri” və s. nəşrlər qondarma və saxtalaşdırılmış mətnlərin mövcud olduğu mənbələrdir.

Azərbaycan əfsanələrinin janr, paralel olaraq, mətn xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi, bu işlərin nəticəsi olaraq qondarma, saxtalaşdırılmış, dəyişdirilmiş mətnlərin aşkar olunması əfsanələri digər oxşar janrlara aid mətnlərdən ayırmağa və düzgün sistemləşdirməyə xidmət edir.

ƏDƏBİYYAT

AFA. 23 cildə, XI c., Şirvan folkloru / Toplayıb tərtib edənlər İsmayılov H., Qəniyev S. Bakı: Səda, 2005, 443 s.

AFA. 23 cildə, I c., Naxçıvan folkloru / Tərtib edənlər: Fərzəliyev T., Qasımlı M. Bakı, Sabah, 1994, 388 s.

AFA. 23 cildə, III c., Göyçə folkloru / Toplayıb tərtib edən İsmayılov H. Bakı: Səda, 2000, 767 s.

AFA. 23 cildə, IV c., Şəki folkloru / Tərtib edənlər Əbdülhəlimov H., Qafarlı R., Əliyev O., Aslan V. Bakı: Səda, 2000, 498 s.

AFA. 23 cildə, VIII c., Ağbaba folkloru / Toplayıb tərtib edənlər İsmayılov H., Qurbanov T. Bakı: Səda, 2003, 476 s.

Azərbaycan xalq əfsanələri, S.Paşayev, Bakı, Yazıçı, 1985, 288 s.

Azərbaycan mifoloji mətnləri / Tərtib edən, ön sözün və şərhlərin müəllifi Acalov A. Bakı: Elm, 1988, 196 s.

Azərbaycan türklərinin xalq rəvayətləri / Toplayıb tərtib edən S.Paşayev. – Bakı. – 2011. – 632 s.

Əsgər, Ə. Oğuznamə yaradıcılığı. Bakı: Elm və təhsil, – 2013. – 340 s.

Qafarlı, R. Mif, nağıl, əfsanə, epos. Bakı: ADPU-nun nəşriyyatı, – 2002. – 758 s.

Quba-Şabran FÖ I. Tərtib edən: Əliyev M., Ələkbərli Ə. Bakı, Elm və təhsil, 2013, 328 s.

Землянова Л.М. Проблемы специфики жанров в современной фольклористике США // Специфика фольклорных жанров. Москва. Наука. 1973. С. 268-303.

Cocchiara, G. Avropada Folklor Tarihi / G.Cocchiara, çeviren Özer Y. – Ankara: Geleneksel Yayınları, – 2017. – 456 s.

Dundes, A. Fakelore fabrikasyonu. Çevirenler Uçar A., Gürçayır S. Hill, W. How Folklore Shaped Modern Art. A Post-Critical History of Aesthetics. New York: Taylor and Francis, – 2016. – 182 p.

